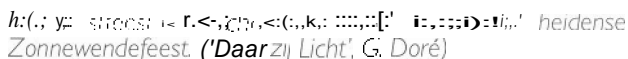

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

Een Kersthymne van bijna 16 eeuwen oud

Heel sterk werd dit toen men in de vierde eeuw na Christus tot de conclusie was gekomen dat 25 december de geboortedag van de Heiland moet zijn geweest.

Ook oude christelijke schrijver maken in de eerste eeuwen nooit melding van een datum van Christus' geboorte. De oudste melding van een datum die in het Westen wordt genoemd stamt uit de vierde eeuw. Er is uit het jaar

353 na Christus een kalender van Rainc bewaard gebleven die bij de datum 25 december vermeldt: 'Christus' geboorte'. Uit verschillende gegevens blijkt dat deze ka-

W.G. de Vries

lender eigenlijk uit het jaar 336 stamt. Maar dat is dan ook het oudste jaartal dat te vinden is over de jaarlijkse viering van de geboorte van Christus, althans in het Westen. Maar dat was geen datum die uit de Schrift of de geschiedenis van de christelijke kerk uit de eerste eeuwen af te leiden was.

Onoverwonnen zon

Veeleer kunnen wij zeggen dat 25 december in het Romeinse rijk van de derde en de vierde eeuw een *heidense* feestdag was. Deze datum had toen een speciale naam, namelijk: *Natalis Solis Invicti*, geboortedag van de onoverwonnen zon. De achtergrond daarvan was de zonnendienst die uit het Oosten stamde, maar door Romeinse keizers voor het Westen was geannexeerd. De zon, in zijn milde warmte en schroeikracht hoog boven de aarde, maar machtig op de aarde, werd het symbool van de godheid, die alles aanschouwt en beheerst, maar door geen enkel ding wordt overheerst. De zon overwint de duisternis en het hoogtepunt daarvan vond plaats op 25 december, de dag van de winter-zonnewende. In het Romeinse rijk werd deze dag gevierd als dag van de kentering in de natuur: dan hernam de zon, die steeds in de daaraan voorafgaande weken scheen te minderen, gloriërend haar kracht.¹

Aanpassing

Hoe komt het nu dat in 336 in Rome 25 december als *christelijke* feestdag naar voren komt? Het antwoord is: sinds 313 had de kerk vrijheid gekregen en spoedig werd het christendom de heersende godsdienst. Men was gewend, de 25ste december als geboortedag van de onoverwinnelijke zon te vieren. De christelijke leiders handhaafden nu deze dag als geboortedag van de 'Zon der gerechtigheid', en betrokken dit op Christus. Zo is het

Kerstfeest ontstaan als christelijke feestdag op 25 december. Maar men kan hier spreken van een tegemoetkoming aan het heidendom, een aanpassing aan een heidens gegeven. Weliswaar stelde men het 'Licht dat schijnt in de duisternis' (Joh. 1) tegenover het zonnewendefeest, maar omdat de heidenen hun datum van 25 december voor dat feest wilden handhaven, pasten de christenen zich aan die datum aan voor hun Kerstfeest. Zodoende werd 25 december de dag van het *hoogfeest*.

Prudentius

Niet lang na 336, namelijk in het jaar 348 werd de grote dichter van de christelijke oudheid geboren, Aurelius Prudentius Clemens, altijd aangeduid naar zijn tweede naam Prudentius. Hij was een Spanjaard, afkomstig uit Calagunis en behoorde niet tot de geestelijkheid, maar was een geleerde die bestuursambtenaar was. Als advocaat was hij verbonden aan het Romeins-keizerlijke hof van Theodosius I te Milaan. In het begin van de vijfde eeuw, 404/405, publiceerde hij een collectie gedichten in allerlei maten en vormen. Zelf vertelt hij in een woord vooraf over zijn leven. Hij verhaalt dat de keizer in Rome hem tot waardigheid verheven heeft, maar het wordt nu voor hem de tijd aan het eeuwig heil te denken en dat betekent voor hem om de lof van God te zingen. 'Moge mijn ziel de dagen aaneenrijen met liederen en zij er geen nacht dat zij de Here niet lofzingt.'²

Voor Prudentius is *lofzingen* tegelijk *strijden* voor de waarheid van de kerk. Zelf vervolgt hij zijn woord vooraf: 'Pugnet contra hereses, catholicam discutat fidem': 'Moge zij (mijn ziel) strijden tegen de ketterij en het algemeen geloof verdedigen'.

Prudentius had al verschillende *didactische* werken op zijn naam staan, maar hij voegde daar nu nog twee *lyrische* werken aan toe: veertien hymnen voor de martelaren en twaalf hymnen voor de 'getijden'. 'Het is zeer de vraag of deze hymnen bedoeld waren om te zingen, zij zijn geweldig lang soms, zelden minder dan 100 regels, en dikwijls in de honderden, ja tot duizend en meer... Ook de maten van deze stukken zijn bepaald niet uitnodigend voor gemeentezang. Wat er dan ook gebeurd is met de lange hymnen van Prudentius is het volgende: de gemeente heeft eruit gekozen wat haar bruikbaar leek. Uit één hymne zijn zo vaak een paar strofen, zelfs een paar regels door elkaar heen samengevoegd tot een kort, bruikbaar lied, uit één hymne zelfs vaak meerdere liederen. Een dergelijke samenvoeging of *cento* is een enkele keer zelfs populair geworden. Want zelfs in de besnoeiing, of misschien juist in de besnoeiing spreekt Prudentius aan als een boeiend dichter, levendig, kleurrijk en soms met treffende beelden.'³

Hadden de hymnen van Prudentius dus niet zozeer een liturgische functie, zij waren wel van een esthetisch hoog gehalte en vooral in de Middeleeuwen waren ze buitengewoon geliefd.⁴

Ook Luther achtte Prudentius hoog en beschouwde hem als een van de grootste christelijke dichters. In het *Lied-*

KERNREDACTIE:

DR. W.G. DE VRIES (eindred.), DRS. G.J. VAN MIDDELKOOP, PROF. DR. M. TE VELDE.

OVERIGE REDACTIELEDEN:

DRS. R. TER BEEK, DRS. B. LUITEN, DRS. C.J. DE RIJTER, PROF. DR. C. TRIMP, DRS. H. VELDMAN, PROF. DR. K. VELING.

MEDEWERKERS:

DRS. J.A. BOERSEMA, J.M. DE JONG, A.JOH. KISJES, DRS. J. MESSELINK, DRS. J. SMELIK.

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:

De Reformatie, Postbus 24, 8260 AA te Kampen.

ADMINISTRATIE/ADVERTENTIES:

Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V., Postrekening 406040 t.n.v., De Reformatie, Goes, Postbus 25, 4460 AA Goes. Tel. (01100) 15591.

ABONNEMENT:

f 83,50 per jaar; f 44,75 per halfjaar; studenten f 68,- per jaar (binnenland). Buitenland: f 137,50 per jaar (zeepost).

Een abonnement kan per maand ingaan, maar slechts beëindigd worden uiterlijk twee maanden voor het verstrijken van de betalingstermijn.

Losse nummers f 1,85 (excl. porto).

ADVERTENTIES:

Prijs: f 0,45 per mm. Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

boek voor de Kerken zijn twee hymnen van Prudentius in Nederlandse vertaling opgenomen, Lied 371 en 372, terwijl het reeds genoemde 'boek *Hymnen* (vroeg-christelijke en middeleeuwse gezangen van de Latijnse en Griekse kerk) er nog enkele andere hymnen van hem in vertaling heeft opgenomen.⁵

'Acht dagen vóór januari'

Komen wij nu tot het *Kerstlied* van Prudentius, dan valt liet op dat hij deze hymne heeft genoemd *Hymne voor de achtste dag voor de kalender van januari*. Dat was dus inderdaad voor de 25ste december.

F. van der Meer, die Prudentius noemt 'de grootste dichter der christelijke oudheid', heeft van deze hymne een Nederlandse vertaling (of wil men: hewerking) gegeven. Wij laten deze vertaling in acht strofen hier volgen."

Op den achtsten dag voor de kalender van januari

*Waarom verlaat ineens de zon
haar nauwe baan, en snelt rei u?
Wijl Christus hier geboren wordt,
die lengen doet het zonnepad?*

*Hoe vluchtig was de schoonheid, door
al te gehaaste dag ontrold!
Hoe bijkans neergebrand de toorts
die hij, steeds korter, doven moest!*

*Dor h blijer strale nu de lurht,
de aarde ook verheuge zich:
want graad voor graad weer stijgt en klimt
de lichtster op haar voorge haan.*

*Treed nu te voorschijn, lieve knaap,
die door de Kuisheid wordt gebaard,
een moeder die geen man bekent!
Gij, twee naturen! Middelaar!*

*Hoewel gij uit des Vaders mond
en in een Woord geboren zijt,
waart gij voordien in 's Vaders hart
als Wijsheid machtig aan het werk:*

*die vaardig alle heemlen schiep,
de lucht, het licht, en wat gevolgd,
het is ál door de kracht van 't Woord
geschapen, want hrt Woord was God.*

*Torn hij d'aeonen had geschikt
den staat der dingen ingericht,
bleef hij, de stichter en auteur,
zelf toeven in des Vader se hooft*

*totdat, na menig duizend jaar
in wenteling voorbijgegaan,
hij zich gewaardigt de reeds lang
zondige wereld in te gaan.*

Zonnepad en lichtster

Prudentius weet in weinig woorden veel te zeggen. Het is F. van des Meer als groot patristicus gelukt, de 'sfeer' van Prudentius' hymne te treffen. Aan de ene kant kan men de dichter een Ambrosiaan noemen. Was hij ook niet een tijdgenoot van de Milaanse zingende bisschop?

Maar tegelijk kan men zeggen dat Prudentius een eigen pregnante stijl heeft ontwikkeld in zijn hymnen die van uitzonderlijke zeggings- en schoonheid zijn.

Prudentius was heel duidelijk een kind van zijn tijd. Deze Kersthymne is dan ook niet te verstaan wanneer men niet de christelijke 'omduiding' van het *heidense Zonnepad* op de achtergrond ervan ziet.

De eerste vier strofen zijn daar vol van. De zon verlaat (op de achtste dag vóór de eerste januari, op 25 december) haar nauwe baan en snelt terug. Maar aanstonds wordt dit gebuurc in verband gezet met de geboorte van Christus. Christus wordt hier (in het Latijn: 'op aarde') geboren en Hij lengt het zonnepad. Vandaar in de vierde strofe: 'graad voor graad weer stijgt en klimt de lichtster op haar vorige baan'.

Was Christus Zelf ook niet betrokken bij de schepping van het licht? De zesde strofe laat daar geen twijfel over bestaan, en de zevende strofe noemt Hem 'stichter en auteur' der dingen (Latijn: 'fundator et artifex' – eigenlijk: grondlegger en vervaardiger).

Deze dingen doen sterk herinneren aan de wijze waarop het Kerstfeest als vaste datum in de Westerse kerk zijn intrede had gedaan: als accommodatie aan het zonnepad, maar dan wel in verband met het feit dat Christus het Licht van de wereld heet.

Middelaar Gods en der mensen

Het tweede wat opvalt in de hymne van Prudentius is de *dogmatische achtergrond* van dit Kerstlied. Het Kerstfeest wordt antithetisch gesteld tegenover een heidense natuurgodsdienst, in de verering van de zon. Maar sterker is in de hymne de antithese tegenover de ketterijen die in de tijd van Prudentius werden bestreden. De dichter doet dat in positieve zin achtereenvolgens belijdt vanaf de vierde strofe: de geboorte van de Heiland en de daarachterliggende onbevleete ontvangenis, de twee naturen van Christus en zijn Middelaarschap. Heel kort worden die heide laatste in de oorspronkelijke versie aangeduid: 'Mediator et duplex genus'.

Het Woord was God

Dat alles culmineert dan in de gedachte dat deze Middelaar die God en mens beide was, wel Zelf geboren is ('uit des Vaders mond en in een Woord'), maar dat Hij Zelf alle dingen geschapen heeft. Hoe is dat mogelijk? vraagt de dichter dan als liet ware. Het antwoord is kort en eenvoudig: 'Want het Woord was God' (weer slechts een paar woorden in het Latijn: 'nam verbum Deus').

Hier is een rechtstreekse herinnering aan de proloog van het Evangelie naar Johannes: 'In den beginne was liet Woord en het Woord was bij God en het Woord was

God' (Johannes 1 : 1).

Vandaar dat **in** verdere strofen de gedachte wordt uitgewerkt dat Hij die vertoefde in des Vaders schoot Zich heeft verwaardigd de wereld in te gaan die al zo lang in zonde verkeerde. Daarmee wordt in feite een parafrase gegeven van het vervolg van de proloog van het Evangelie naai. Johannes: **'Het Woord is vlees geworden en het heeft onder ons gewoond en wij hebben zijn heerlijkheid aanschouwd, een heerlijkheid als van de Eniggeborene van de Vader, vol van genade en waarheid'** (Johannes 1 : 14). Hier valt ook te denken aan vers 18. dat de Eniggeboren Zoon, die aan de hoerem van de Vader is, Hem heeft doen kennen.

Kern van het Kerstfeest

Dat het christelijk Kerstfeest het heidens Zonnwende-feest als achtergrond had, is door velen vergeten. De 25ste december is al meer dan zestien eeuwen als datum van de geboorte van de Heiland gevierd. Die datum is dan ook niet meer te annuleren als dag van het Kerstfeest. Maar wat velen helaas ook hebben vergeten (of ook: weigeren te geloven) is het feit dat het Woord vlees geworden is op die geboortedag in Bethlehem.

Tegenover de vaak zoetelijke taal van zoveel Kerstliederen en -liedjes van veel later tijd vragen wij aandacht van wat Prudentius in zijn Kersthymne beleed als de *kern* van het Kerstfeest: het *Woord* is vlees geworden.

Het gaat *in* het Kerstfeest om 'God. Die Zich geopenbaard heeft in het vlees' (1 Timoteus 3 : 16).

Want: dat Woord was God!

K. Deddens

¹ W.C. van Unnik, *De oorsprong van het Kerstfeest*, 's-Gravenhage 1951; cf. ook: id. *Hoorden gaan leven*, Kampen 1979. en: A. Zwart, *Heidensche en Christelijke Mysteriën*, Brussel/Amsterdam, p. 57 vv.

² J. van Biezen en J.W. Schulte Nordholt, *Hymnen*, Doornik 1967, p. 257 v.

³ J. van Biezen/J.W. Schulte Nordholt, *a.w.*, p. 258.

⁴ W.C. van Unnik, in *Chr. Encycl.* 2e dr., dl. 5, p. 524. zie ook B. Altaner, *Patrologie*, 7e dr., 1966, p. 407 v.

⁵ A.w., p. 24-32.

⁶ F. van der Meer, *Lofzangen der Latijnse kerk*, Utrecht/Antwerpen 1970, p. 170 vv.

Rectificatie I

In *De Reformatie* van 30 november (blz. 171) memoreert drs. Ph. Roorda Bzn. 'de kern' (?) van een artikel van ene ds. Treurniet. Ik vermoed, dat hij mij bedoelt. Maar het is mij een raadsel, hoe iemand te goeder trouw uit m'n artikelen van 1. II en 22 juni kan halen, dat wij 'niets kunnen' met mensen, die (nog) geen kerkelijke gehoorzaamheid betonen. En dat in deze artikelen wordt ontkend, dat wij gelovigen buiten de kerk als zodanig kunnen herkennen – zoals br. Roorda niet glashard beweert, maar wel suggereert –, is geheel nieuw voor mij. Ik heb precies het tegenovergestelde geschreven! Kortom: Roorda's weergave heeft *niets* te maken met wat ik geschreven heb.

G. Treurniet Azn.

Rectificatie II

In *De Reformatie* van 7 dec. jl. (blz. 188) is dhr. S. de Mey ten onrechte docent aan de GSA genoemd. Hij is werkzaam als studierichtingsleider aan de HBO-V te Zwolle.

Redactie

Administratie gesloten

In de kerstweek (23 t/m 27 dec. a.s.) zal D.V. Oosterbaan & Co Cointre bv gesloten zijn. Dit betekent dat de administratie van De Reformatie die dagen telefonisch niet bereikbaar is. Met ingang van maandag 30 dec. zijn we u weer graag van dienst?

De artikelen voor de rubriek **Kerkelijk Leven** van dit en het volgend nummer (waarvan de kopij vanwege de feestdagen tegelijk bij de drukker moest zijn), kwamen helaas te bot binnen om geplaatst te kunnen worden.
Redactie.

EUROPA 1992 EN HET GEREFORMEERD ONDERWIJS* I

Persbericht

Media-info/Straatsburg/maart 2007

In een feestelijke zitting van het Europees parlement heeft president Jacques Laurent vandaag een herdenkingsrede gehouden over het ontstaan van de Europese interne markt nu vijftien jaar geleden. Hij roemde het doorzettingsvermogen van de vroegere zelfstandige Europese staten om te komen tot een verenigd Europa. Hij prees daarbij vooral de lijn die door Duitsland en Frankrijk gezamenlijk was ingezet om tot een ongedeeld Europa te komen. Na jaren van kinderziekten is Europa als staat van de grond gekomen, zo zei hij. Het nieuwe Europa heeft een eigen cultuur en identiteit. President Laurent wees daarbij op de concurrentieslag met Japan en de Verenigde Staten. Naar zijn oordeel had de herstructurering van het onderwijs in heel Europa een doorslaggevende bijdrage aan de economische kracht van het nieuwe Europa gegeven. Hij toonde daarbij begrip voor verzet tegen de herstructurering zoals dat ondermeer in Nederland en Italië het geval was geweest. Hij benadrukte het belang dat Europa geeft aan het staatsonderwijs. Daarin past de verantwoordelijkheid van de staat Europa als geheel voor het onderwijs. Niet de eigen nationale cultuur, maar het Europese belang moet voorop staan, aldus de president.

Vanuit de Nederlandse fractie werd later ingegaan op de discussies die in het Nederlandse deelgebied zijn gevoerd om afschaffen van de Nederlandse grondwet. Vooral het behoud van de eigen taal en het eigen onderwijsbestel stonden daarbij voorop. De woordvoerder toonde zich blij met de gevonden oplossing.

Voor het gebouw demonstreerden Grieken, Nederlanders en Italianen tegen de overheveling van alle onderwijsinstellingen naar de staat. Naar het oordeel van de demonstranten zou het onderwijs een verantwoordelijkheid van kerk en ouders moeten zijn.

1. Inleiding

Leuk bedacht? Realiteit over vijftien jaar? Wat gaat er vanaf 1992 in ons onderwijs gebeuren? Wat is dat voor bijzonder jaar? 1992. Congres na congres wordt over de gevolgen van 1992 georganiseerd. Van alles en nog wat wordt in verband gebracht met Europa 1992. Met dit onderwerp vindt de lezer zich in het gezelschap van heel

wat congressen en seminars, studiebijeenkomsten en een hele grote boekenkast met dikke en dunne nota's. Zo'n jaar kan een haast magische betekenis gaan krijgen. Het wordt een kapstok om van alles aan op te hangen en het gevaar is niet denkbeeldig dat een paar slimmerikken er nog wat extra zaken bijstoppen.

In deze bijdrage zal worden ingegaan op wat er aankomt in 1992. Daarna worden de gevolgen voor het onderwijs op drie punten nader bezien:

- de gevolgen voor het nationale onderwijsbestel (en daarin voor het gereformeerd onderwijs)
- de gevolgen voor de inhoud van het onderwijs
- wat moeten we in het gereformeerd onderwijs met Europa 1992 aan?

2. Een opmerking vooraf

Een bijdrage over Europa heeft alles te maken met de vraag: hoe kijk je tegen Europa aan. Wil je zo snel mogelijk je eigen nationale zelfstandigheid opgeven omdat je zo graag onderdeelje van dat grote Europa wilt worden? In Nederland lijkt het daar wel op. Er zijn maar weinige landsregeringen die zo hard werken aan het wegwerken van zichzelf als de Nederlandse. CDA, PvdA, VVD en D'66 zitten daarbij op een lijn en dat is de lijn naar een Europa. Nederland heeft zijn voorzitterschap tijdens het afgelopen half jaar nadrukkelijk willen gebruiken om verder te komen op de weg naar Europese eenwording. Uitmondend in een grote conferentie in Maastricht.

Zoals bekend ligt dat bij het GPV anders. Het GPV hecht aan nationale zelfstandigheid. Niet domweg omdat de huidige situatie niet veranderd mag worden, maar omdat het streven naar een Verenigd Europa op verkeerde motieven is gegrond. Het GPV bepleit, zoals bekend, het handhaven van de nationale zelfstandigheid in een Europees verband. Dat wil zeggen dat er op een aantal terreinen zeker met anderen samengewerkt kan worden. Wat ons land niet zelf kan, moet het samen met andere landen doen.

Europese samenwerking versterkt dan juist de nationale zelfstandigheid. Niet dat grenzen onveranderbaar zijn. Want ook een nationale staat is een middel tot het bereiken van een doel, namelijk het verheerlijken van de grote Koning. Maar het GPV vindt dat een aantal zaken van die verdere Europese samenwerking uitgezonderd dienen te blijven. Daarbij kunt u ondermeer denken aan ons onderwijsbestel.

Deze opmerking vooraf is van belang omdat het een denklĳn aangeeft. Een denklĳĳ van waaruit de problemen rond de Europese samenwerking benaderd kunnen worden.

3. Europa 1992

Wat gaat er nu in 1992 gebeuren? In 1992 gaan de landen van de Europese gemeenschap een interne markt vormen. De grenzen tussen de landen vallen weg, veel douanemensen moeten ander werk zoeken. Uw paspoort hoeft u alleen te gebruiken wanneer u het samenwerkende Europa verlaat of als legitimatie. Er komt een vrij verkeer van personen en goederen. Barrières tussen de landen vallen voor een groot deel weg en verschillen worden door harmonisatie ongedaan gemaakt.

Het bedrijfsleven in Europa zal niet langer gehinderd of beschermd worden door nationale wetgeving en nationale grenzen. Nederlandse bedrijven zullen zich staande moeten houden in rechtstreekse concurrentie met bedrijven in Duitsland, Italië of Frankrijk. U ziet het bedrijfsleven al jaren bezig met fusies op Europees niveau om dit voor te zijn.

In het kielzog van dit soort maatregelen komen heel wat vragen op ons af. Kunnen we in Nederland een redelijk gunstig stelsel van sociale zekerheid overeind houden? Die vraag klemmt temeer wanneer onze concurrenten in de andere landen met een minder breed en goedkoper stelsel niet zulke hoge premies hoeven te betalen. Kunnen we ons milieubeleid overeind houden of moeten we een stap terug? Een voorsprong op milieugebied betekent tegelijk dat je duurder bent. De concurrentie zit er gnuivend naar te kijken. En wat dacht u van alcoholmatiging op een interne markt waar sommige landen bier en wijn als volksdrank hebben?

4. Europa 1992 en het onderwijsbestel

Aanvankelijk ging het bij de Europese samenwerking om belangrijke grondstoffen als kolen en staal, daarna breder om economische samenwerking en nu denkt men in de richting van politieke samenwerking. De per 1992 in te stellen vrije interne markt is een sociaal-economische invalshoek. Die invalshoek vraagt vanwege de hiermee gepaard gaande verdere integratie om ondermeer een benadering vanuit een culturele invalshoek.

Voor het onderwijs was er tot op heden alleen iets geregeld over het beroepsonderwijs (art. 128). Het begrip beroepsonderwijs werd daarbij ruim uitgelegd. Dat was tegen de achtergrond van die sociaal-economische invalshoek te verklaren. Nu echter komen meer terreinen dan economie alleen aan bod. Daarbij wordt ook gedacht aan cultuur en onderwijs. In het blad van het LVGS van begin 1991 heeft het GPV-kamerlid Van Middelkoop nog eens de waakzaamheid van de GPV-kamersdractie op dit punt getoond. Ons onderwijsbestel is voor gereformeerden een duur verworven goed. Uiterste zorgvuldigheid moet worden betracht bij het leggen van een wettelijke relatie op Europees niveau. Toen in oktober 1990 het

voornemen bekend werd gemaakt om een onderwijsparagraaf in het EEG-verdrag op te nemen, wilde de GPV-fractie duidelijkheid. Opmerkingen als zou art. 23 van de Grondwet – het bekende onderwijsartikel – geen direct gevaar lopen, waren onvoldoende. Een en ander leidde in december 1990 tot een motie van Van Middelkoop en Van der Linden (CDA) waarin helderheid van de regering werd gevraagd over afspraken die zouden waarborgen dat de grondwettelijk vastgelegde beginselen van ons onderwijsbeleid ten principale een nationale zaak zouden blijven. Bijna kainerbreed (behalve GL en VVD) werd de motie ondersteund.

En ook een belangrijk orgaan als de Onderwijsraad heeft in een advies die lijn ondersteund.

Wanneer je op dat gebeuren terugblijkt en de wijze waarop met dit belangrijke recht werd omgegaan op je in laat werken, wordt je beducht voor het gemak waarmee men er blijkbaar iets door wilde halen. De vraag die blijft na het optrekken van de rook die door de discussie is ontstaan is of de vrijheid van onderwijs wel bij de verantwoordelijke bewindslieden leeft. Op dit punt blijft waakzaamheid geboden. Er zal in een nieuwe constructie in de richting van het Europa van straks een garantie moeten worden ingebracht met betrekking tot de wezenlijke verworvenheden van ons onderwijsbestel. Zowel minister Ritzen als de bestuursorganisaties hebben zich op dat punt door deskundigen doen adviseren. Uit al die adviezen blijkt in ieder geval duidelijk dat er op dit punt glas helder geformuleerd zal moeten worden. Vage teksten worden tegen de achtergrond van een zich uitdijende Europese integratie opgesoupeerd. Op dat punt is het goed te letten op ondermeer de uitkomsten van de Europese top in Maastricht, eind 1991.

5. Is er nog christelijk onderwijs in een Verenigd Europa?

Voorstander⁵ van christelijk onderwijs zijn nooit liefhebbers van de status quo geweest: ze waren er niet op uit om hun talent in de grond te begraven opdat ze het de Heer bij zijn komst, ongeschonden terug zouden kunnen geven. Dit stelsel is een opdracht waarmee gehandeld en winst gemaakt moet worden. Ook in Europa.' Dit zijn woorden van een vooraanstaand CDA-politicus, drs. A.M. Oostlander, oud-directeur van het wetenschappelijk bureau van het CDA, nu lid van het Europees parlement. Doen wij, gereformeerden, niet wat zielig door anno 1992 nog te knokken voor een zelfstandig Nederland en daarin voor het overeind houden van een aantal voor ons kleine landje wezenlijke zaken? Kunnen we niet veel beter onbevengingen naar Europa kijken en daarin een grootse opdracht zien tot verbreiding van wat ons geschonken is? Een man als Oostlander heeft daarvoor gekozen. Hij ziet het als de taak van het christelijk onderwijs om mensen en maatschappij in een bepaalde richting te oriënteren en toe te rusten. Wanneer de EG het onderwijs vooral met een economische bril op bekijkt, kan vanuit het christelijk onderwijs tegenwicht worden geboden vanuit de eigen

doelstellingen. Het christelijk onderwijs moet zich zo snel mogelijk Europees gaan organiseren om invloed uit te oefenen. Oostlander ziet Europese integratie als een wenkend perspectief voor het christelijk onderwijs. De mogelijkheden zullen naar zijn oordeel juist toenemen.

Ik ben het daar niet mee eens. Oostlander heeft naar mijn inzien een veel te optimistische kijk op de mogelijkheden van christelijk onderwijs in een Verenigd Europa. Nederland heeft een uniek bestel. We vinden zoiets nergens anders. In de meeste EG-landen is een bestel waarin niet de ouders maar de staat of soms de kerk de scholen in bezit heeft. Niet de levensbeschouwelijke keuze van ouders, maar de visie van de staat is doorslaggevend. Vanuit Europa kijkt men wat sceptisch naar het bestel in Nederland. Men vindt het niet slagvaardig en effectief. Kinderen lopen om de ene school heen naar de andere, omdat die van hun richting is. Onderzoeksrapporten noemen het Nederlandse onderwijsbestel duur. Verandering van het bestel lijkt dan de oplossing.

Naar mijn mening zal het bijzonder onderwijs zich er hard voor moeten maken om de essentiële waarden van ons onderwijsbestel – vrije schoolkeuze van de ouders bij een gedifferentieerd onderwijsaanbod naar richting, bekostigd door de staat – overeind te houden. Nederland beschikt over een model dat past bij de verantwoordelijkheid van ouders voor hun kinderen. Die verantwoordelijkheid van ouders moet dan tevens in de inhoud van het onderwijs naar voren komen.

L. Bezemer

* Bewerkte versie van een in maart 1991 voor de ledenvergadering van het gereformeerd beroepsonderwijs in Amersfoort gehouden inleiding.

VERSCHEENEN

De boeken van Piet Prins blijken nog steeds erg gewild te zijn. Inmiddels is er bij De Vuurhaak een dertiende druk verschenen van *Snuf en de jacht op vliegende Volckert* en een zesde druk van *Daan en Sietze vechten voor de vrijheid*. Reide jeugdboeken kosten f 15,90.

Tegelijk met deze herdrukken doet een nieuwe jeugdboekenreeks haar intree onder de titel *Chris en Jorieke*. Rert Wierëma schrijft deze eigentijdse serie die eveneens bij De Vuurbaak wordt uitgegeven. De eerste twee delen *Dagboek van een overval* en *Smokkel op het IJsselmeer* zijn inmiddels verschenen en deel 3 en 4 zijn in voorbereiding. De boeken kosten per stuk f 14,90.

De Vuurhaak gaf ook weer een prenten- en verhaalboek uit voor kinderen van 4-8 jaar. Tim Stafford schreef *Annie-Jan zit in de knoei*. De illustraties zijn verzorgd door Julie Park. Het boek kost f 15,90.

Voor de Kersttijd is er in de serie Ark Boeken *Mijn Kerstknutselboek* uitgekomen. In dezelfde serie is er nu het kleuterboekje *Mirjam, het meisje dat haar broertje redde* en het kleurboek *Het kleine poortje*. Van de Vereniging tot verspreiding des Heilige Schrift is er buiten deze serie het plaat- en tekstboekje *Wat een prachtige wereld!* Voor wat oudere kinderen is onlangs van Kati van Bergen het leesboek *Ik heb een broertje* verschenen bij dezelfde Vereniging. De prijzen van genoemde boeken zijn me onbekend.

Jan Meijer

Extra nummers van De Reformatie...

...kunt u bestellen door overmaking van de kosten op postrekening 40 60 40 t.n.v. De Reformatie-Goes, onder vermelding van jaargang en nummer.

Dit zijn de kosten (incl. porto):

- 1 ex.: f 3,15
- 2 ex.: f 5,60
- 3 ex.: f 8,25
- 4 ex.: f 10,10
- 5 ex.: f 11,95

Na ontvangst van het bedrag wordt uw bestelling per omgaande uitgevoerd.

VAN RIETSCHOTEN		
BOEKHANDEL	KANTOORVAKHANDEL	KANTOORINRICHTING
Boekhandel	Keizerswaard 8, Rotterdam	Tel 010-4820488
Kantoorvakhandel	Keizerswaard 73	Tel 010-4821365
Kantoorinrichting	Gebroken Meeldijk 123, Barendrecht	Tel 01806-19744
Faxnr 010-4793699, Rotterdam	Faxnr 01806-21165, Barendrecht	

PAUSEN, VORSTEN EN BIER-LITANIEËN

– De geestelijke overheid en de kerkmuziek van W.A. Mozart –

Wat mag wel en wat mag niet in de kerkdienst klinken? Deze boeiende vraag heeft in het verleden niet alleen de gemoederen in de protestantse kerken beziggehouden. Ook in de roomse kerk wist men over dit probleem mee te praten. Zowel Calvijn als de roomse geestelijkheid hebben concrete uitspraken gedaan over de gewenste kerkmuzikale *stijl*.

De kerk van Rome bleef tot in onze eeuw kerkmuzikale voorschriften geven. Elke componist die muziek voor de eredienst componeerde, had te maken met officiële regels. Daar moest hij zich aan houden. Diverse voorschriften hebben doorgewerkt in kerkmuzikale oeuvres en afzonderlijke composities. Lengte, structuur, instrumentatie, enzovoort houden meer Aan eens direct verband met officiële **kerkelijke** decreten. Het is boeiend dat te ontdekken.

Ook Wolfgang Amadeus Mozart (1756-1791), die dit jaar massaal herdacht wordt – niet in de laatste plaats door de commercie –, heeft te maken gehad met verordeningen van de kerkelijke overheid. Van de componist zijn zo'n 75 opusnummers (hij Mozart: KV-nummers) bekend met religieuze werken. Verreweg de meeste zijn geschreven voor de (rooms-katholieke) eredienst. In dit artikel willen we nagaan of de voorschriften van (kerkelijke) hoogwaardigheidsbekleders ook voor Mozart en zijn muziek consequenties hebben gehad.

Kerkelijke stijl

Met name vanaf de Reformatie is de kerkmuziek voor de roomse geestelijkheid een zorgenkindje geweest. Voordat de reformatoren het deden, hadden vooraanstaande figuren uit de roomse kerk de uitwassen in de liturgische muziek al aan de kaak gesteld. Men had onder andere grote bezwaren dat componisten wereldlijke melodien, zoals van liefdesliedjes, in liturgische composities gebruikten. Ook het gebruik van muzikale vormen en technieken, die specifiek tot de wereldlijke muziek behoorden, achtte men *ongewenst* in de kerkmuziek. De rooms-katholieke geestelijkheid pleitte voor een aparte kerkelijke *stijl*. Die moest duidelijk onderscheiden zijn van de wereldlijke stijl.

Een heet hangijzer waai ook dat de tekst dikwijls overheerst werd door de muziek. Componisten maakten de ingewikkeldste composities. Razend **knap**, maar hopeloos voor de verstaanbaarheid van de tekst. Dikwijls werden diverse tekstregels tegelijkertijd gezongen. Dat kwam de

Wolfgang Amadeus Mozart (schilderij van Joseph Lange, Y 1789)

verstaanbaarheid van de tekst evenmin ten goede. Een andere **item** was de praktijk waarbij componisten slechts *ge*deelten van de vaststaande liturgische teksten gebruikten. Ook dit bleek een doorn in het oog te zijn van de roomse curie. Je kon *toch* niet zomaar de woorden 'één van wezen met de Vader' iit het Credo (de geloofsbelijdenis van Nicea) weglaten?! Ook niet wanneer dit jou als de componist beter uitkwam.

In de Contra-Reformatie heeft het Concilie van Trente (1545-1563) een aantal algemene uitspraken gedaan over de kerkmuziek. Kort *samengevat* stelde het concilie dat de tekst het *primaat* diende te hebben. Zij mocht niet overwoekerd worden door de muziek. *Verstaanbaarheid* van de tekst voorop. Tevens sprak het concilie uit dat *alles* wat naar profane muziek riekte, niet in de kerkmuziek gebruikt mocht worden.

Met deze algemene uitspraken waren de problemen en misbruiken in de kerkmuziek niet voorbij. *Dat* blijkt alleen al uit het gegeven dat pausen, bisschoppen en kerkelijke vergaderingen meer dan eens de besluiten van het Trentse Concilie herhaalden. Dikwijls werden ook wat

meer concrete en praktische voorschriften gegeven over wat wel en niet mocht in de kerkmuziek.

In de 18e eeuw bezorgde de invloed van de Italiaanse opera op de kerkmuziek de geestelijke overheid slapeloze nachten. De kerkmuziek ging vooral op de zogenaamde *opera seria* lijken. Dat is de traditionele 'ernstige' opera niet grote helden, dramatische handelingen en dramatische muziek. In deze opera maakte men gebruik van volledige orkestbezetting, uitgebreide aria's in de galante stijl en imponerende koorwerken in de oude 'geleerde' stijl. Zowel de nieuwe, galante stijl ('*stilo moderno*') als de oude stijl ('*stilo antico*') werd in de opera *seria* gebruikt. Er ontstond dus een opera in de gemengde stijl, de '*ut illo misto*'. Deze stijl beheerste ook de kerkmuziek in onder andere Italië en Oostenrijk. Vooral in Mozarts vroege kerkmuziek overheerste de galante stijl sterk. Later zou Mozart ook de oude geleerde stijl meer gebruiken (bijvoorbeeld in zijn *Requiem*).

Nu leverde de oude 'geleerde' stijl geen problemen op voor de kerkelijke overheid. Dat was vanouds de kerkelijke stijl bij uitstek. De roomse geestelijkheid was echter alles behalve gelukkig met elementen uit de moderne stijl, die in de kerkmuziek gebruikt werd. Nieuwe voorschriften en verordeningen konden dan ook niet uitblijven.

Belangrijk voor de tweede helft van de 18e eeuw, de tijd waarin Mozart leefde, was de encycliek *Annus qui*, die paus Benedictus XIV (1740-1758) op 19 februari 1749 uitvaardigde. De paus stelde daarin dat kerkmuziek dient ter verheerlijking van God, tot opbouw van de gelovigen en hun tot gebed en meditatie aan te sporen. Om tot die meditatie te komen is van belang welke stijl men gebruikt. De stijl van de kerkmuziek moet duidelijk onderscheiden zijn van die van de wereldlijke, 'theatrale' muziek. Anders hebben de gelovigen hun gedachten eerder bij het theater dan bij de eredienst. Alle muzikale uitingen die doen denken aan de wereldlijke muziek moesten daarom verbannen worden. In de encycliek werd niet het gebruik van orkestbegeleiding aan zich verboden. Dat werd toegestaan mits de muziek daardoor niet teveel op opera-muziek ging lijken.

Paus Benedictus eiste dat de vaststaande liturgische teksten helemaal gebruikt werden. Men mocht een gedeelte daaruit weglaten. In zijn streven naar soberheid bepaalde de paus eveneens heel concreet welke instrumenten wel en welke niet gebruikt mochten worden. Het orgel, snaarinstrumenten, de hobo en andere instrumenten waren toegestaan. Deze instrumenten mocht men gebruiken omdat hierdoor de uitdrukingskracht van de tekst versterkt kon worden. En ook omdat de gelovigen hierdoor des te meer tot gebed en meditatie aangezet konden worden. Andere instrumenten zoals hoorn, trompet en pauken werden verboden. Zij werden gezien als instrumenten die de gelovigen te veel identificeerde met wereldlijke muziek en wereldse elementen.

In Oostenrijk werd de encycliek over het algemeen niet

aanvaard en uitgevoerd. Pas na 1770 ontving het pauselijk streven naar kermuzikale vereenvoudiging en soberheid steun vanuit een onverwachte hoek, namelijk van Verlichte kerkelijke en wereldlijke leiders. En dat mag opvallend genoemd worden. Immers, het gezag van Rome werd door dezelfde personen fel bestreden. Men wilde zich losrukken uit de macht van Rome. De paus had in Oostenrijk slechts zeer beperkte invloed op de kerkelijke gang van zaken. Op zich gold dit ook voor kermuzikale voorschriften die de Melige Stoel te Rome uitvaardigde. Desondanks legden Verlichte leiders in Oostenrijk vooral na 1770 de kerkmuziek aan banden. Alleen gebeurde dit – zoals we nog zullen zien – op andere gronden dan bij Rome.

Salzburg 1756-1781

In het Oostenrijkse aartsbisdom Salzburg, waar Mozart 27 januari 1756 om 8 uur 's avonds werd geboren, liet men zich in de eerste twee decennia na 1749 zeer weinig gelegen liggen aan de encycliek van paus Benedictus. Er was nu eenmaal een traditie opgebouwd waarin met veel pracht en praal de liturgie gevierd werd. Men was gewend en gehecht aan concertante en opera-zichlijke kerkmuziek. Ook aartsbisschop Siegmund von Schrattenbach uit Salzburg was nogal gesteld op luisterrijke imponerende liturgie-vieringen. Hij voelde er niets voor om op last van de paus tot versobering van de kerkmuziek over te gaan. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat Mozarts kerkmuziek nogal eens ernstig zondigde tegen de voorschriften van de paus uit 1749. Zo hebben veel missen van Mozart een weelderige instrumentale bezetting waaronder hoorns, trompetten en pauken. Instrumenten die door Benedictus XIV expliciet verboden waren. Ook komen we volop elementen uit de opera-stijl, de *stilo moderno* tegen.

In november 1769 werd de dertienjarige Mozart benoemd tot *Konzertmeister* aan het bisschoppelijke hof te Salzburg. Hetzelfde jaar nog vertrokken Wolfgang en Leopold naar Italië. Vader Leopold, die aan het hof van de aartsbisschop vice-kapelmeester was, vond het belangrijk dat zijn zoon in het land van de opera zijn licht opstak. In Italië lagen de bronnen van zowel de wereldlijke muziek als de kerkmuziek die Wolfgang in Oostenrijk hoorde. En waar kun je nu heter bepaalde muziekstijlen bestuderen en je eigen maken als in het land van herkomst?

De Mozarts bleven tot maart 1771 in Italië. Na een kort verblijf in Salzburg reisden zij in augustus van dat jaar opnieuw af naar het toonaangevende muziekland. Op 15 december 1771 keerden ze weer terug in Salzburg, waar een dag later aartsbisschop von Schrattenbach overleed.

Voor Mozarts kerkmuziek betekende dit een belangrijk keerpunt. Von Schrattenbach werd in maart 1772 namelijk opgevolgd door Graaf Hieronymus von Colloredo. En daarmee kwam een persoon aan de macht die totaal andere ideeën had over liturgie en kerkmuziek. Colloredo hing Verlichtingsidealen aan en was tegen de erediensten vol

imponerende pracht en praal. De meest ingrijpende bepaling van Colloredo was dat een mis niet langer dan driekwartier mocht duren.

Mozart klaagde daarover in een brief (4 september 1776) aan zijn muziekdocent Padre Martini in Bologna: 'Onze kerkmuziek is wezenlijk verschillend van die in Italië, en dat des te meer omdat een hele mis met Kyrie, Gloria, Credo, Epistel, sonate, Offertorium of motet, Sanctus en Agnus Dei, zelfs de meest feestelijke – als de vorst de hoogmis zelf celebreert – niet langer mag duren dan driekwartier. Eeti dergelijk soort compositie vereist aparte studie. En dan moet her ook nog een mis zijn met alle instrumenten, trompetten, pauken etcetera.'

Ook vader Leopold was zeer ontevreden over de tijdsduur die een mis mocht hebben. De korte litanieën (gezongen smeekbeden) die Colloredo eiste, noemde hij in een brief (mei 1786) aan zijn dochter Nannerl spottend 'Bierlytanien'. Want door de beperkte tijdsduur van deze proces-siegezingen konden de mensen weer snel naar de 'Bierbank', de biertafel in de kroeg.

De kortheids-bepaling van de aartsbisschop had directe gevolgen voor de kerkmuziek van Mozart. Ten einde bin-nei de gestelde tijdslimiet te blijven, ging Mozart er toe over verschillende tekstregels tegelijk te laten klinken. Dat spaarde wel wat tijd uit, maar was volgens de encyc- clië van Benedictus XIV ten strengste verboden. Het ging immers ten kostte van de verstaanbaarheid van de tekst. Kennelijk was dat voor aartsbisschop Colloredo miinder erg dan overschrijding van de drie kwartier.

Een ander gevolg was dat Mozart in zijn composities korte motieven ging gebruiken. Wanneer je een kort thema hebt, heb je ook minder tijd nodig om in een compositie het thema uit te werken. Ook was het terwille van de tijd niet langer mogelijk in de kerkmuziek gebruik te maken van solistische stukken, zoals opera-achtige aria's. We zien dan ook dat Mozart zich beperkte tot het 'hoogst-noodzakelijke'. Ook uitgebreide fugatische gedeelten voor koor, die traditioneel gebruikt werden in o.a. het Gloria en Credo, moesten er op een gegeven moment aan geloven. Het kostte allemaal teveel tijd.

Gedeelte uit *Mis in c*, KV 427, in Mozarts handschrift

Anders gezegd: de plechtige en uitbundige *missa solennis* moest plaats maken voor de kort en bondige *missa brevis*. En niet alleen Mozarts missen uit Salzburg waren knrt, ook andere composities uit de Salzburgse periode voldeden veelal aan de tijdslimiet van Colloredo. Hierbij is bijvoorbeeld te denken aan de *Vesperae de Dominica* (KV 321) en de *Vesperae solennes de confessore* (KV 339).

Echt soepel verliep de relatie tussen familie Mozart en Colloredo niet. Dat kwam niet doordat Wolfgang te weinig muziek zou componeren. Integendeel, de aartsbisschop had niets te klagen over de produktiviteit van zijn Konzertmeister. In zijn Salzburgse periode schreef Mozart niet alleen zijn nieuwste kerkmuziek, ook leverde hij de aartsbisschop ontelbare wereldlijke composities. Daarnaast vond de componist nog tijd om aan bestellingen van individuele opdrachtgevers te voldoen.

Nee, over produktiviteit van Mozart niets dan lof. De relatie met de aartsbisschop kwam echter vooral onder druk te staan toen vader en zoon Mozart in augustus 1777 voor de vierde keer bij Colloredo permissie vroegen voor een buitenlands reisje. Intussen wist de aartsbisschop wel wat zo'n reisje betekende: hij zou het weer een paar maanden of misschien wel een heel jaar zonder zijn vice-kapellmeester en Konzertmeister moeten doen. Geërgerd ontsloeg de aartsbisschop zowel vader Leopold als zijn 21-jarige zoon. Na een uitvoerige smeekbede mocht Leopold toch in dienst blijven. Wolfgang vertrok echter uit Salzburg.

Begin januari 1779 werd de componist weer in dienst genomen van de aartsbisschop Colloredo, nu als organist. Lang duurde deze aanstelling niet. Het nederige dienstverband bij de veeleisende Colloredo begon de ambitieuze componist zo te benauwen dat Mozart in mei 1781 vrijwillig ontsloeg nam.

Wenen 1781-F791

Met het vertrek bij Colloredo vielen voor Mozart alle maatschappelijke zekerheden weg die een vast dienstverband bood. De enige functie die Mozart na 1781 aanvaardde, werd hem in 1787 aangeboden door keizer Jozef II. De componist werd *Kammermusicus* aan het hof van de keizer. In deze functie moest Mozart vooral dansmuziek voor het hofball componeren. Veel geld leverde dat niet op. Mozart bleef afhankelijk van particuliere opdrachten.

Verder heeft de componist in Wenen geen serieuze pogingen gedaan om in dienst van een atelieke familie te treden. Hoewel daardoor wel op vaste inkomsten gerekend kon worden, koos Mozart tot 1787 voor het onzekere bestaan van zelfstandig instrumentaal virtuoos en muziekleraar. Het gevolg van deze keuze was wel dat de componist veel moest reizen. De praktijk had immers uitgewezen dat je als virtuoos het publiek in een bepaalde plaats hooguit voor een paar jaar kon boeien. Daarna wilde men iets 'nieuws' en als liet tijd om elders je kunsten te vertonen.

Nog minder heeft Mozart na 1781 pogingen ondernomen om in dienst te treden bij de kerk. Wellicht had de componist zijn buik vol van het schrijven van kerkmuziek à la de 'bier-litanieën', dus van korte sobere liturgische werken. In ieder geval moet Mozart ingezien hebben dat de kerkmuziekpraktijk in Oostenrijk hem – artistiek gezien – alles behalve kansen gaf om zich als componist te ontplooiën.

Bovendien werden de mogelijkheden om als kerkmusicus en kerkmuziek-componist je brood te verdienen, bijzonder bemoeilijkt toen Jozef II in 1780 aan de macht kwam. Keizer Jozef II, een Verlicht despoot in optima forma, wilde de roomse kerk 'hervormen' tot een nationale kerk waarover de staat algehele controle kon uitoefenen. Eveneens bond Jozef II de strijd aan met de traditionele rijke en weelderige roomse eredienst. Zijn kerkelijke hervormingen kwamen voort vanuit een Verlichte visie op kerk en liturgie.

Bij Rome was de liturgie vanouds primair gericht op God (theocentrisch). Keizer Jozef en andere Verlichte kerkelijke en wereldlijke leiders stonden een liturgie voor, waarin de mens in het middelpunt geplaatst (antropocentrisch) werd. De roomse eredienst moest primair een middel worden om het gewone volk morele waarden en deugden bij te brengen, die gebaseerd waren op het gezond verstand. Voor de kerkmuziek betekende dit onder andere dat vereenvoudiging werd nagestreefd. De muziek en vooral de tekst moest verstaanbaar zijn voor het volk. De rijke, traditionele latijnse kerkmuziek, die haaks stond op de idealen van 'liturgie als volks-opvoeding', moest plaatsmaken voor de eenvoudige volkszang in de landstaal.

De versoering van de eredienst (waaronder de kerkmuziek) gebeurde ook uit economische motieven. Immers, voor een reguliere en uitgebreide kerkmuziekpraktijk heb je een behoorlijk aantal musici in vaste dienst nodig. En die kun je uiteraard niet op een houtje laten bijten. Geld, dat anders werd uitgegeven aan salarissen voor koor- en orkestleden, kon volgens Jozef II beter gebruikt worden ter verwezenlijking van Verlichte idealen als volkeducatie en meer van dergelijke sociale doelstellingen.

Zelfs Rome, waar men toch ook pleitte de kerkmuziek op een aantal punten te vereenvoudigen, protesteerde heftig tegen de extreme maatregelen van Jozef II. Een reductie van de kerkmuziek tot bij het vriespunt had Rome nooit bedoeld. De protesten mochten niet baten. Waar bemoeide de bisschop uit Rome zich eigenlijk mee? De kerk in Oostenrijk bepaalde zelf wel wat goed en verkeerd was.

In ieder geval wordt uit de hierboven geschetste situatie duidelijk waarom Mozart zich niet geroepen voelde in Wenen opnieuw een kerkmuzikale functie te zoeken of te aanvaarden. Dit had wel tot gevolg dat Mozart na 1781 bijzonder weinig liturgische werken componeerde. Om precies te zijn: twee missen (waarvan één dodenmis) en een motet.

In 1782/1783 werkte hij aan zijn grote Mis in c (KV 427). Dit werk werd niet in opdracht van de kerkelijke overheid

geschreven, maar componeerde Mozart uit eigen beweging. Hoewel nooit voltooid, klonk in september 1783 toch voor het eerst een versie van deze mis in de St. Pieter te Salzburg.

In 1785 zou Mozart overigens de muziek van acht delen uit deze mis gebruiken voor de schitterende cantate *David penitente* (KV 469). Dit werk werd niet geschreven voor de liturgie, maar voor een liefdadigheidsconcert in het Weense Burgtheater. Inderdaad, we hebben het over een periode waarin exact *dezelfde* muziek kennelijk moeiteloos zowel in de kerk (Mis in C uit 1783) als in het theater (cantate uit 1785) kon worden uitgevoerd. Alle kerkelijke decreten uit Rome ten spijt.

Pas in zijn sterfjaar 1791 zou Mozart weer liturgische werken componeren. Het bekende, liedachtige *Ave, verum corpus* (KV 618) en het onvoltooid *Requiem* (KV 626). Deze twee werken zijn – evenals de Mis uit 1783 – gelegenheidswerken. Ze werden niet geschreven in opdracht van de kerk, maar op verzoek van particuliere opdrachtgevers.

De maatregelen van Jozef II waren ingrijpend en zorgden ervoor dat de roomse kerkmuziek uit Oostenrijk in een diep dal terecht kwam. De slechte kerkmuzikale omstandigheden tijdens het bewind van Jozef II hadden niet alleen invloed op het oeuvre van Mozart. Ook Joseph Haydn werd getroffen door het kerkmuzikale beleid van de Oostenrijkse keizer. Niet voor niets heeft Haydn in de periode 1782 tot 1796 geen missen geschreven. Na de dood van Jozef II in 1790 werden diens maatregelen en voorschriften inzake de kerkmuziek langzaam maar zeker weer ingetrokken. Zo kon het gebeuren dat de oude Haydn in de periode 1796 tot 1802 nog zes grote missen componeerde. Mozart overleefde Jozef II slechts 23 maanden en heeft dus geen gelegenheid meer gehad meer kerkmuziek te schrijven. Misschien had hij de mogelijkheden ook niet benut.

Hoe het ook zij, verordeningen van Verlichte kerkelijke overheden in Oostenrijk hebben veel meer invloed gehad op Mozarts kerkmuzikale oeuvre dan alle decreten die Rome sinds het Concilie van Trente regelmatig uitvaardigde.

J. Smelik

EEN BARTHIAANSE KIJK OP CALVIJN EN WITSIUS

Strekking van het boek

Dr. N.T. Bakker, kerkelijk hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, heeft een interessante studie geschreven over de ontwikkeling van het gereformeerde protestantisme gedurende 150 jaar. Het begint bij Calvijn en eindigt bij Witsius. De laatste twee worden veel genoemd en met elkaar vergeleken, al verschijnen er ook anderen op het toneel. Er zijn, naast Calvijn en Witsius nog twee hoofdrolspelers in dit boek, nl. Karl Barth en F.W. Breukelman. Aan laatstgenoemde is het boek ook opgedragen. De schrijver ziet in de ontwikkeling ná Calvijn een duidelijke teruggang. Het genadekarakter van de religie zou meer en meer op de achtergrond zijn geraakt, en er zouden invalspoorten voor de natuurlijke theologie geopend zijn. Vandaar ook de titel '*Miskende gratie*'. De lichtende ster is voor Bakker echter Karl Barth. Deze zou pas echt de genadeboodschap vertolkt hebben. Barth zou ook de gebreken bij Calvijn overwonnen hebben, vooral in diens leer van de uitverkiezing. En Witsius zou voor zijn afglijdingen volgens Bakker al openingen gevonden hebben bij Calvijn. De onderscheiding, die Calvijn maakt tussen de kennis van God de Schepper en de Verlosser, acht Bakker een misgreep, die kwade gevolgen had.

Voorts heeft de schrijver veel waardering voor F.H. Breukelman, een geestelijke vader van de befaamde 'Amsterdamse school'. Deze schreef ook over de structuur van Calvijns theologie.

Onze bezwaren tegen het hier besproken boek richten zich vooral tegen de kritiekloze waardering van Barth en Breukelman. Naar veler mening heeft Barth de gereformeerde theologie juist heel slechte diensten bewezen. Met zijn ideeën over geschiedenis en historie, met zijn opvatting, dat allen in Christus verkoren zijn, heeft hij de secularisering veel meer bevorderd dan Witsius het in zijn tijd deed. En het verwijt naar Witsius door Bakker is steeds, dat Witsius' theologie leidde tot het opkomen van de natuurlijke theologie. Trouwens, Witsius is in dit boek steeds het kind van de rekening.

Inhoud

We willen echter eerst de inhoud van dit boek in grote trekken weergeven. Bakker brengt veel belangwekkende gegevens uit de later 16e en de 17e eeuw naar voren. De stof is over 11 hoofdstukken verdeeld. Telkens zien we daarbij dat er een verwateren is van het oorspronkelijk krachtige belijden van Calvijn. Achtereenvolgens worden

behandeld de uitverkiezing, geloof, rechtvaardiging, heiliging, christelijke vrijheid, gebed, opstanding, Heilige Schrift en openbaring, de historisering en het verbond als contract.

In de vele kritiek op Witsius zijn zeker waarheidselementen. Maar tegelijk is de schrijver ook onbillijk. Bij de predestinatie zegt Bakker, dat het Calvijn nog ging om de vrije gunst van God. Bij Witsius zou echter de heilszekerheid van de uitverkoren mensen centraal staan. Maar Barth zou het pas goed hebben ingezien. De mens is door zijn verkeerde keuze verworpen. Maar die keuze en verwerping is nietig; van eeuwigheid komt de mens aan Jezus Christus toe. Onze verwerping is door Christus gedragen en opgeheven.

Zo vervalt natuurlijk het onderscheid tussen verkorenen en verworpenen en komt de leer van de algemene verzoening dichtbij.

Of er verder nu gehandeld wordt over geloof, of rechtvaardiging, of heiliging, steeds hamert Bakker erop, dat het genadekarakter bij Witsius schade lijdt. Op de zekerheid die er in Christus buiten ons is valt minder nadruk, dan op de innerlijke beleving zo is de klacht. Terwijl Calvijn wijst op Christus, gaat Witsius terug op een eeuwige vrederaad en besteedt grote aandacht aan het 'geloofsproces'. En bij de heiliging legt Witsius meer nadruk op onze deugden dan op het deel hebben aan Christus. Nu zal niemand ontkennen, dat er verkeerde ontwikkelingen waren in de orthodoxie na Calvijn. Maar er wordt door Bakker teveel overdreven en gegeneraliseerd. Witsius kijkt nl. niet steeds 'naar binnen'. Hij wist wel degelijk, dat het bij de heiliging gaat om een veranderd worden naar het *beeld van God*. Ook Witsius was bezielde van liefde en vrees voor de Here en zijn Woord. En dit wordt o.i. door N.T. Bakker 'miskend', om een woord uit de titel van zijn boek te gebruiken. Bakker zet zich ook nog af tegen J. van Genderen, die in 1953 op een studie over Witsius promoveerde. Van Genderen zag ook wel (hoe kan het ook anders) de verschillen tussen Calvijn en Witsius. Maar hij wil (o.i. terecht) niet verder gaan dan te spreken van *accent*verschillen. Dan stuift Bakker op. Hij vindt dat er méér aan de hand is en dat er wel degelijk *structurele* verschillen zijn. Bij Witsius zou er meer aandacht zijn voor de weldaden van Christus dan voor Christus zelf. En Bakker neemt daar aanstoot aan, dat eerst gesproken wordt over de wet en dan over het evangelie. We kunnen in een korte bespreking als deze niet op alles ingaan.

Maar hier is toch een mistekening. Alsof Christus zelf voor Witsius en de rechtzinnigen van zijn tijd niet van allesbeslissende betekenis zou zijn. En wat de volgorde wet-evangelie betreft, de omkering daarvan bij Barth in de volgorde evangelie-wet heeft – om het zacht te zeggen – ook niet heilrijk gewerkt. Dat kan duidelijk worden als we het theologische tijdsbegrip bij Barth behandelen.

Barths 'openbaringstijd'

Een grief die de schrijver heeft tegen Witsius, en ook wel tegen Calvijn, is dat zij te veel onder invloed zouden staan van heidense filosofie. Nu zullen we niet ontkennen, dat aristotelische en ook platonische gedachten soms te veel invloed oefenden. Maar is de door Bakker zo hoog gewaardeerde Barth ook niet slachtoffer geworden van onbijbelse filosofie? Barth heeft immers een Theologische of openbaringstijd ingevoerd. Deze zou heel anders zijn dan onze historische tijd. Het is niet zo heel makkelijk erachter te komen, wat Barth daar nu precies mee bedoelt. Maar het historische elkaar opvolgen van verleden, heden en toekomst valt daarin weg. Wel wil Barth spreken over een tijd voor Christus (als een tijd van verwachting) en na Christus (als een tijd van herinnering). Gods tijd voor ons echter is Gods openbaring in de gebeurende presentie van Christus. In Christus vindt alles zijn centrum.

Maar van een heilsgeschiedenis in de tijd wil Barth niet weten. Maar als dat alles buiten onze wereld en onze historie blijft, dan is heiliging en vernieuwing van ons leven en van deze wereld principieel onmogelijk. Men kan dan ook niet spreken van een staat van vernedering van Christus en een staat van verhoging daarna, in gewone historische zin. Dan kan er ook geen orde des heils wezen, geen gulden keten, dat mensen tevoren wel zijn gekend, maar daarna in de tijd worden geroepen en dan gerechtvaardigd en verheerlijkt.

Bakker noemt de leer van de theologische tijd gloednieuw. Dat zal waar zijn. We hebben grote bezwaren tegen Barth, maar hij was een zeer systematisch denker. En wij verkiezen zijn theologie nog ver boven die van de nieuwe vrijzinnigen, met wie Barth trouwens slecht overweg kon. Maar omdat een idee gloednieuw is, hoeft het nog geen verbetering te zijn. We geloven, dat Barth met zijn ideeën over de openbaringstijd juist dynamiet heeft gelegd onder de hele gereformeerde verlossingsleer. De zg. openbaringstijd blijft veel te veel boven ons werkelijk mensenbestaan zweven.

Werkverbond (natuurverbond) en genadeverbond

Valt door de leer van de theologische tijd de hele heilsgeschiedenis als een reeks opeenvolgende feiten in onze geschiedenis weg, dan heeft dat, zoals we al zeiden, ingrijpende gevolgen. Een van de zwaarste verwijten, die de Barthiaan Bakker Witsius maakt, is dat hij spreekt van een werkverbond (voor de zondeval), en een genadeverbond daarna. Daarachter ligt wel het ontkennen van de

zondeval als een historisch feit in onze geschiedenis door Barth. Er is immers geen staat der rechtheid voor een zondeval en een verloren staat daarna, zo oordeelt men. Maar de bijbel spreekt wel degelijk van zulk een historische val in zonde en de vreselijke gevolgen daarvan. En de gereformeerde symbolen spreken eenvoudig in deze Gods Woord na.

Nu worden er ook bezwaren ingebracht tegen de *namen*, werkverbond en *natuurverbond*. Zo zou alles teveel gezet worden in een wettisch kader. En als men spreekt van een natuurverbond ligt dan het gevaar van een natuurlijke theologie niet op de loer? Deze verwijten moeten zeker serieus genomen worden.

Toch mogen we ze m.i. niet overdrijven. Ook Witsius c.s. hadden er wel oog voor, dat God in zijn (onverdiende) goedheid de mens ook vóór de val zoveel weldaden gaf, en hem bij gehoorzaamheid het eeuwige leven beloofde. En als we bezwaren maken tegen de naam natuurverbond moeten we billijk blijven. Ook K. Schilder noemt deze bezwaren in zijn collegeverslagen over het verbond in de gereformeerde symbolen. Maar bij Schilder staat het in een heel andere context. Hij erkent de goede bedoeling van de theologen uit de na-reformatorische tijd. 'Natuurlijk' wilde voor hen zeggen, dat er al religie was (dus bij de schepping door God erin gelegd) zonder de herschepende daad van de Heilige Geest in de wedergeboorte (pag. 9).

Het is jammer, dat N.T. Bakker zich zo sterk identificeert met Barth en Breukelman. Het zou goed geweest zijn, als hij ook ingegaan was op wat H. Bavinck en K. Schilder en ook op wat S.G. de Graaf en anderen hebben geschreven over de verhouding van werk- en genadeverbond.

Dat het genadeverbond een voortzetting en herstel van het werkverbond is, ziet de schrijver als een groot euvel bij Witsius. Het enige verschil is de verwisseling van persoon, klaagt Bakker. Christus moet nu doen, wat de mens moest volbrengen en niet meer *kan* doen. Maar is dat nu juist niet het onopgeefbare? En mag men hier spreken van legalisme of wetticisme? God wilde de mens het leven schenken in zijn gunst. *Dat* is de achtergrond, ook van het verbond der werken. In de Westminster Confessie staat in het begin van het belijden over dit werkverbond dat God zich van zijn kant vrijwillig *neerboog* tot de mens (Art. 7.1).

We zouden in dit verband met de hele kwestie van de verhouding van werkverbond en genadeverbond nog met nadruk willen wijzen op de al genoemde S.G. de Graaf. Deze theoloog en prediker is zeker ook buiten onze kring, maar misschien ook wel bij ons te veel uit de herinnering verdwenen. Soms doet hij aan Barth denken, omdat hij aan het eeuwige Woord Gods, aan Christus een heel centrale plaats geeft. Maar van Barths openbaringsleer en van zijn 'theologische tijd' moet hij niets hebben. De Graaf ziet gewoon het genadeverbond als volgende op het 'werkverbond'. Het eerste is na, het tweede vóór de zondeval. De Graafs voorstel is nu om in plaats van werkverbond te spreken van een verbond van Gods gunst. God

wilde immers van meetaf in zijn Zoon, de wereld en de mensen gunst bewijzen. Hij 'ving' de wereld bij de schepping in zijn onverdiende gunst 'up'. De mens echter brak dit verbond.

God nam echter in zijn onveranderlijke liefde de draad weer op, en herstelde het werkverbond. In dit opzicht is De Graaf precies als Witsius. Christus neemt nu de plaats van de mens in. De gunst van het eerste verbond (werkverbond of liever verbond van Gods gunst) wordt nu schuldvergevende gunst voor ieder die Christus in waar geloof aanneemt.

We konden niet alles uit dit boek bespreken. Maar de grote lijnen hebben we weergegeven. We concluderen dat Bakker met veel vakkennis en liefde heeft geschreven over een boeiende periode in de kerk- en dogmageschiedenis. Er is veel te waarderen. Wat geschreven werd over Calvijn is vaak hartverwarmend. We zijn het ook met Bakker eerlijk dat er in de tijd na Calvijn nog al wat ontsporingen zijn geweest. Maar de 'uitweg' die hij wijst - dat we ons tot Barth zouden moeten bekeren wijzen we van de hand. Zo zouden we nog veel verder van huis raken.

M.J. Arntzen

N.a.v.: Nico T. Bakker, *Miskende gratie. Van Calvijn tot Witsius, een vergelijkende lezing, balans van 150 jaar gereformeerde orthodoxie*. Uitg. Kok, Kampen 1991, 204 pag., f 39,50.

VERSCHEENEN

Om de HERE echt te leren liefhebben, is het nodig om iedere dag weer in de Bijbel te lezen. Maar dat wordt al snel een routine-gebeuren. Daarom kan het goed zijn dat anderen je laten zien wat een bepaald Bijbelgedeelte jou te zeggen heeft in je alledaagse leven. Het *Bijbels Dagboek 1992. Kracht voor elke dag* van De Vuurbaak laat dominees aan het woord die die steun willen geven bij de Bijbellezing. Het laat zien dat Gods Woord elke dag kracht geeft om uit te leven. Het boekje is in de boekhandel te krijgen voor f 15,90.

Door de Internationale Bijbelbond zijn drie boekjes uitgegeven die ook Rij de Bijbelstudie willen helpen. Deze *Bouwstenen* behandelen steeds een heel Bijbelboek (Jozua, Matteüs en Romeinen) en zijn vertalingen van de in het Engels uitgegeven boekjes van Stephen en Jackie Eyre. De prijs is voor het deeltje over Jozua f 6,90 en voor de andere twee elk f 7,90. Bij ieder deeltje is een speciale handleiding (à f 1,85) voor groepsbijbelstudie. De boekjes zijn verkrijgbaar bij de evangelische boekwinkel of rechtstreeks te bestellen bij de IBB, tel. 03450-17834.

Bij Bijbelstudie kan het niet uitblijven. We moeten bidden om de Heilige Geest die ons hart opent voor het Evangelie. Maar dat betekent ook dat de Geest niet buiten het Woord om werkt. Fernand Legrand wil in zijn *Herdenken van de talen* tegenover de charismatische beweging duidelijk maken waarom overtrokken aandacht voor persoonlijke ervaring en tongentaal onbijbels is. Het boek is bij Medema uitgegeven en kost f 22,50.

In de Nadere Reformatie (17e en 18e eeuw) werd sterk de nadruk gelegd op bekering zowel in de persoonlijke omgang met God als in de levenswandel. Uit die tijd stamt een aantal brieven van Johannes van des Kemp (1664-1718) over de werking van het geloof, de zekerheid van Gods genade en het vertrouwen op God. De brieven zijn nu in hedendaags Nederland? vertaald en ingeleid door drs. C.R. van den Berg. Deze *Drie bevindelijke brieven over de rechtvaardigmaking* zijn uitgegeven bij De Groot Goudriaan. Het boekje kost f 16,90.

Voor geestelijk gehandicapten is er een boek verschenen met de titel *Zelf naar de kerk*. Hierin komt met kleurenfoto's en korte toelichtende teksten de kerkdienst in beeld. De uitgave is verzorgd door het Christelijk Lektuur Centrum en is daar ten bedrage van f 19,60 aan te vragen: NBLC, t.a.v. CLC, Postbus 93054, 2509 AB Den Haag.

In *Vragen om andermans problemen. Het verhaal van een adoptie* vertelt Gerry Velema-Drent uit eigen ervaring over onverwachte moeiten die een adoptie met zich mee kan brengen. De schrijfster benadert deze problemen vanuit een christelijke levensovertuiging. De prijs van het boek dat hij Kok Voorhoeve is uitgegeven, bedraagt f 22,50.

Jan Meijer

J.A. Knepper sr.

Een geestelijke huis van levende stenen

Gemeenteopbouw in de praktijk rond het jaar 2000

Hoe functioneert de kerk als organisatie? Wat gaat er mis en hoe kunnen we dat voorkomen? Dit boek helpt elk gemeentelid zijn/haar steentje bij te dragen aan het geestelijk huis waarin wij mogen wonen.

152 pag., paperback, f 16,75

Verkrijgbaar in de boekhandel

Oosterbaan & Le Co.

Postbus 25, 4460 AA GOES
 tel. 01100 - 15591

e b.v.

HET VIERDE JAARBOEK VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND

Een nieuwe aflevering van een serie met wetenschappelijke en ook nog goed leesbare artikelen over de gereformeerde kerkgeschiedenis sinds de Afscheiding van 1834. J. Vree Azn., universitair docent aan de VU te Amsterdam, opent met een boeiende vraag naar de overeenkomsten en verschillen tussen de Afscheiding en de Groninger Vrienden, nader bezien bij Hendrik de Cock en zijn latere tegenpool Petrus Hofstede de Groot.

Vree stelt, dat het 18e-eeuwse rationalisme langzamerhand terrein verloor bij de Groninger Vrienden, terwijl de Romantiek met het nationalisme omstreeks 1830 de bovenaan voerden. Hofstede verwachtte de 'verheffing van het volk' door betere opvoeding en voorlichting. Degenen die hierin voorgingen, de geletterden, behoorden in ieder geval tot 'de kern des volks', dat is: de volksgeest.

De Cock was een Groninger – ook qua opleiding – en stond eerst dicht in de buurt van bovenstaand ideaal. Maar bij hem kwam het tot een radicale ommekeer door Calvijns Institutie; De Cock las in Ulrum een 'Kort Begrip' daarvan. Dat zou uitlopen op de Afscheiding van 1834. Toen bleek dat niet de beschaafde 'kern des volks', maar 'de kleinen' helder wisten te vertellen waar het Woord van God nog zuiver bediend werd. Ulrum heeft het geweten en daarvandaan kregen onze gereformeerde voorouders een helder licht op hun weg in Gods Koninkrijk. Maar zo gingen we twee vroegere vrienden uit elkaar; zo scheidden 'de kleine luyden' van 'de grote kerk'. De waarheid van Gods Woord was in geding!

Dat evenwel niet alles bij de Afgescheiden kerken en haar voorgangers in overeenstemming met Gods Woord verliep is alom bekend. F.L. Bos schreef in het hier besproken jaarboek een artikel over 'de meteor' Antonius van der Linde, een geleerd man, die lid was van de Christelijke Afgescheiden Gemeente te Amsterdam. In 1858 stichtte hij – na een door hemzelf veroorzaakt conflict een eigen zelfstandige Afgescheiden gemeente en werd haar voorganger. Hij zocht toen aansluiting bij de Ledeboerianen, maar 'het mentaliteitsverschil tussen de gereformeerde logicist Van der Linde en de in conservatisme gedrenkte religieuze belevingswereld van Ledeboer c.s. bleek te groot'. Van der Linde promoveerde later in Göttingen op Spinoza en ontwikkelde zich tot een vrijdenker

die geen geloof meer kon hechten aan de Drieëenheid van God.

Een interessant onderwerp is de 'afgescheiden' pers die schrijft over het optreden van Abraham Kuyper tussen 1871 en 1892. Daarover verteld B. de Groot menige bijzonderheid. Toch hebben we de indruk dat nog niet alles boven tafel is gehaald. Met name waar het gaat om de stem van Brummelkamp (vgl. de dissertatie van M. te Velde). Storend zijn sommige al te vlotte conclusies waarin lijnen worden doorgetrokken naar het heden, zonder deugdelijke onderbouwing.

De liturgie-geschiedenis van de Gereformeerde Kerken heeft de bijzondere aandacht gehad van B. Smilde, die zelf op 64-jarige leeftijd promoveerde op *Hasper en het kerklied* (1986). Smilde verdeelt de historie in drie fasen: van 1834 tot de Doleantie, dan de tijd tot 1934 (dan worden 'Eenige Gezangen' ingevoerd), terwijl de derde periode loopt van 1934 tot heden (met de nodige aandacht voor het Liedboek voor de kerken).

Tenslotte is er in dit jaarboek een uitgebreide genealogie opgenomen van de familie Koetsier. Men komt er namen tegen van verschillende bekende figuren op het gereformeerde erf.

Het geheel overziende kan men spreken van een waardevol jaarboek voor de gereformeerde kerkgeschiedenis.

H. Veldman

N.a.v.: D.Th. Kuiper e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Jaargang 4. Kok Kampen, 1990; 192 blz., geïllustreerd; prijs: f 35,-.

'Groot Israël'

In *De Waarheidsvriend* van 14 november j.l. schreef ir. J. van der Graaf:

Ik heb er nooit een geheim van gemaakt, de zogeheten 'Groot-Israël visie' niet te delen. Ook wie uitgaat van een bijbels (historisch) recht op het land (Palestina) voor de joden, loopt toch aan tegen wisselende grenzen in de Bijbel. Per uiterste consequentie zou Israël direct naar Damascus moeten opstomen.

Als Israël echter *principeel* de grenzen verlegt, strijdt dat mijns inziens met normen van recht en gerechtigheid (verg. Hosea 5 : 10). Maar daarmee is nog niet gezegd, dat Israël nu opeens de bezette gebieden moet teruggeven. Wie heeft daarop nu echt historisch recht? Die vraag is nog niet zo eenvoudig te beantwoorden.

Aan Shamir (en de zijnen) wordt zulk een principiële Groot-Israëlgedachte ook toegeschreven in de publieke opinie. Met zoveel woorden stond dat ook in een artikel in *Hervormd Nederland* van vorige week. Dat mag echter voor Shamirs voorganger Menachem Begin hebben gegolden, het geldt niet voor Shamir. Het was de orthodox-joodse rabbijn L.B. van der Kamp, die deze dagen in *Trouw* schreef, dat Shamir niet religieus is. Zijn motieven om de bezette gebieden niet terug te geven – en kennelijk ook die van Van der Kamp – zijn *politiek* van aard. Het gaat hem om de veiligheid van zijn land en de grenzen ervan. En heeft hij, gezien de harde opstelling van de omringende volkeren sinds de vestiging van de staat Israël, niet alle reden daartoe? Alleen Egypte sloot vrede. En de PLO wil bij statuut (tot heden) Israël de zee indrijven.

Ook wat de Groot-Israëlgedachte betreft gaan echter bepaalde christenen, met name rondom de Christelijke Ambassade in Jeruzalem, soms verder dan vele joden. Deze Groot-Israëlvisie draagt intussen, dunkt mij, weinig bij aan vrede in die regio.

In de publieke opinie in de wereld is langzaam maar zeker eenzijdig verzet gegroeid tegen de onwil van Israël om de bezette gebieden terug te geven. Maar het gaat ook om een even hardnekkige onwil van de Arabische volkeren om vrede te sluiten. Daarom lijkt de vrede in het Midden-Oosten nog ver. Maar hiermee zijn we ook weer terug bij het begin. Want ooit sloten Sadat en Begin (!) vrede. Zo kunnen ook vandaag de harten van enkelen in Madrid, of waar dan ook geconfedereerd wordt, geneigd worden tot vrede.

Als het dan in Jeruzalem vrede zal zijn, dan ook in het Midden-Oosten. En als het in het Midden-Oosten vrede is, dan ook in de wereld(?). Want we hebben ruim een jaar geleden ons hart toch vastgehouden?

Als er gebeden is en wordt om vrede, dan zal ook gehoopt mogen worden op een rechtvaardige oplossing voor twee volkeren. Maar als we het scherp stellen is het zo in Madrid: het gaat om vrede maar het drááit om Jeruzalem.

Tolerantie

In *Hervormd Weekblad* van 16 november schrijft ds. H.C. van Ittersen een artikel over tolerantie. Nadat hij zelf daarvan enige ervaringen heeft doorgegeven-vervolgt hij:

Ook in ruimer verband blijkt de verdraagzaamheid er soms verrassend te zijn. Ik heb enige jaren geleden een jongeman ont-

moet, die na zijn openbare belijdenis in militaire dienst moest. Hij was ervan overtuigd, dat belijdenis-doen niet iets van de zondag alléén is. Bidden bij de maaltijd was voor hem een vanzelfsprekende zaak, ook in de kazerne dus. Het is heel bijzonder dat iedereen van zijn mede-dienstplichtigen het zag, maar dat nooit iemand hem erover heeft lastiggevalen. Voorwaarde was uiteraard wel, dat hij het niet af en toe, maar geregeld deed, en dat ook uit zijn levenshouding bleek dat hij zo was. Bovendien was hij tolerant jegens de anderen en kon hij met zijn medemilitairen goed opschieten.

Bij mezelf heb ik toen gedacht: Stel je voor dat het eens anders was geweest! In deze tijd zou dat eenvoudig niet meer kunnen! Wel verdraagzaam jegens de vele ander godsdiensten en religies, die er vandaag in onze naaste omgeving zijn en niet jegens het christelijk geloof! We hebben mede door ervaring maar ook door de wet geleerd, dat discrimineren verkeerd en strafbaar is en dat degene die discrimineert, met de justitie in aanraking kan komen. Daar behoeven wij als christenen geen moeite mee te hebben. Wij kunnen net als Paulus in Athene gerust beginnen met onze waardering voor de anderen en hun meningen uit te spreken, al zal het daar, gezien onze evangelische opdracht, niet bij blijven. Maar mijn haren gaan werkelijk overeind staan, als ik bemerk, dat er in omgekeerde richting wél wordt gediscrimineerd. Mensen, die de orthodoxe jodenwijk Mea Sjaerim in Jeruzalem in hoge mate interessant vinden, kunnen over het orthodoxe christelijke Staphorst smalend spreken. Waarom eigenlijk? Is dat niet selectief bezig zijn: tolerant naar de één maar niet naar de ander? Hier kom ik dan op mijn eigenlijke reden om deze regels te schrijven. Wij hebben als christenen met steeds meer overtuigingen en levenspraktijken rekening te houden, en op zichzelf genomen is daar geen bezwaar tegen, ook al valt het soms moeilijk. Het behoort er niet bij te blijven, want de eigen overtuiging mag immers óók worden uitgesproken. Maar waarom is het verkeerd om ten opzichte van andere religies bezwaren te hebben, en is het de gewoonste zaak van de wereld om storm te lopen tegen een schoolbestuur dat bezwaren heeft, als een onderwijzeres samenwoont? Let wel: ik meng mij op geen enkele manier in de discussies en kan dat als buitenstaander ook niet, maar wat ik wél doe, is een houding als hypocriet typeren, die voor de één alle respect weet op te brengen, maar plotseling alle respect aan de kant zet, als er de identiteit van een christelijke school in geding is. In een democratie heeft ieder recht van spreken. Als de één het heeft, heeft de ander het niet minder. In de ruimte die ons land mij biedt en die onze hervormde kerk mij biedt en die mijn woonplaats en mijn (nu voormalige) gemeente mij geboden hebben, heb ik mij er altijd wél bij bevonden anderen in hun waarde te laten en die anderen in hun overtuiging te eerbiedigen.

Als het zo gesteld is, is het ongehoord om niet wederkerig hetzelfde te doen. Dat geldt temeer, omdat wij bij een soortgelijke intolerante houding jegens andere religies bepaald geen prettige reacties zouden ontvangen. Wie de kranten leest, weet wat ik daarmee bedoel. Måg een christen soms een eigen overtuiging hebben? En måg een christen van een bepaalde signatuur dat soms, ook al zijn vele medechristenen het niet met hem eens?

Als het de grote Auteur van de Heilige Schrift behaagd heeft zo uiteenlopende getuigenissen te laten horen in Zijn boek, is het niet verwonderlijk, dat de lezers van die bijbel bij alle fundamentele overtuiging die zij gezamenlijk hebben, ook hun verscheidenheid laten zien. Het is te hopen, dat men daar meer oog voor gaat krijgen.

W.G. de Vries